

Brill Sámuel Löw rabbi.

(1814—1897.)

Elbucsztatták, eltemették; énekeltek, szónokoltak, imádkoztak kopsrója fölött. Siratjuk. Megadtuk neki a végső tisztességet. De nem a legvégsőt. Ily ritka ember bevégezett életpályája tanulság, melyen okulnunk kell. S ha okulunk rajta, csak akkor adjuk meg neki haló poraiban azt a tiszteletet, mely ily névre egyedül érdemes.

Életrajzi adatait hiába keresem. Nincsenek elkönyvelve se «disztemplom»-ban, se Lexikonban. Nem szerettem volna az az ember lenni, ki ily feljegyzés céljára életrajza adatait tőle elkérte volna. Nem néki való volt a nyilvánosság előtt diszelegni, híreskedni. «Tanult» és tanított mint tanítói «tanultak» és tanítottak; e törekvésben merült ki életének összes személyes ambíciója. Egy nagy, a martiromság fényétől bearanyozott zsidó multban élt, mely nem ismerte még a reklámot, nem táplálta idegeit irodalmi tömjénnel, nem leste az ujságok mondva csinált dicséretét; multban, melynek nagy embelei nem aspiráltak egy törekvéseikkel heterogén «nyilvánosságra».

Ez idők idealizmusát ápolta Brill Sámuel Löw kora ifjuságától vén koráig.

Még csak doktor se volt. Pedig a mit «rendszeres tanulmányok»-nak szoktak nevezni, a legnagyobb alapossággal és lelkiismeretességgel keresztül ment rajtuk.

Azon éveken, melyeket előbb tudós atyja és hivatalos elődje mellett, majd az idegenben nagynevű rabbik jesiváin «tanulva» töltött, keresztül vonulnak gymnáziumi és egyetemi tanulmányai is. *Greguss Mihály*, a nagy aesthetikus atyja, elnökölt 1832-ben a vizsgán, melyen a fiatal talmudista a gymnáziumi tanulmányokból azt az érettséget mutatta ki, melylyel az egyetem látogatására jogot nyert. De e jogával egyelőre még vagy egy évtizeden át nem élt. Nagy talmudisták lábaihoz ült, hogy beléje merüljön tudományukba és épüljön jellemüknek tudományukat megvalósító szentségén. Majd az évtized végén a Pappenheim zsidó patriczius családban mint nevelő működik Pozsonyban, a magyar zsidóság akkori fővárosában, a hol a nagy *Szófer Mózes* közelébe került. Ez emberül és tudósul nagy férfiú önzéstelen jelleme halála órájáig a legszentebb kegyelet tárgyát képezte Brillnek. És ugyancsak Pozsonyban találkozott a fiatal *Löw Lipóttal*, a ki az időtájt a pozsonyi lyceumban tanult. A két ifju csakhamar egymáshoz vonzódott; hónapszámra együtt töltötték éjjeleiket azzal, hogy a talmud egy tractatusát együtt tanulmányozzák kezdettől végig, a legutolsó betüig.

Az 1839. év még a koronázási városban találja Brillt. Szemtanuja volt Szófer Mózes temetésének. Az «Allgem. Zeitung des Judenthums»-ban felekezetünk e halhatatlan nagy emberéről megjelent nekrológ Brill tollából eredt. Ez volt, úgy hiszem, *egyedüli* fellépése — s ez alkalommal is rejtőző néven (Izraelsohn) — a nyilvános irodalom terén.

Csak ezután következik külföldi tanulmányutjainak termékeny ideje. *Prága* és *Berlin* új szemkört tárnak fel szelleme előtt. Amott, a nagy hagyományokkal dicsekedő zsidó községben, leginkább *Kauders Sámuel Löw*, a prágai rabbinátus tagjának közelében élt és tanult. Emitt az egyetem nagy tanárainak hallgató termeiben fordul meg. S szellemi irányának megítélésére elég jellemző, mely tanárok előadásai vonzották leginkább a fiatal magyar talmudistát. Hallgatta *Steffens*-et, az akkoriban nagyon híres schellingista philosophust, *Neander*-t, a szent életű nagy theologust és egyháztörténetirót, *Ritter Károly*-t az ujkori geographiai tudomány megalapítóját. Sűrűn érintkezik ugyanott a zsidó irodalom nagynevű képviselőivel és érett kritikával figyel meg törekvéseiket. Nagy súlyt helyezett az e körökben uralkodóvá vált, főképpen az irodalomtörténeti kutatás felé törekvő irányra. Magába szitta és feldolgozta e tudományos irány módszerét és eredményeit, alaposan tanulmányozta alapvető jelenségeit, sőt betéve ismerte azt a sok könyvet és értekezést, melyeket művelőinek méhszorgalma termelt. Végtelen érdeklődéssel, *önálló* részvétellel kísérte a kutatásokat, főképpen azokat, a melyek a zsidó vallásos irodalom legrégebbi forrásaival állanak kapcsolatban és azok keletkezésére és tenyésztésére deritenek fényt, vagy a zsidóság történetének egy-egy kimagasló, korszakokra szóló jelenségének mélyebb megértését segítik elő.

De egyuttal egészséges ítéllettel és igazságos belátással, a zsidó theologus tudományos érdeke szempontjából különbséget tett a nagy alapvető kutatások között, melyeknek nagy eredményei vallásfejlődésünk megértésére elősegítő hatással vannak, és azon aprólékos, csupa kézirat-böngésző, reprodukáló tevékenység között, mely nem ritkán a zsidó régiség mellékes medreibe terelte a tudományos áramlatot. Senki nálánál mélyebben nem volt meggyőződve az efajta kutatások csupán *relatív* értékéről a zsidó theologiai tanulmányok során. Ezeknek *központjául* ő mindvégig annak fejlesztését sürgette, a mi a tulajdonképeni תורה — már a mint őseink lelkében élt e szó — a mi élő megértését és átérzését mozditja elő.

Negyvennyolczban már állandóan megtelepedett szülővárosában; előbb agg atyja, a rabbinátus egyik tagja mellett mint adjunktus működik; 1850 óta maga is rendes, kinevezett tagja a Beth-din-nek, melynek langlalkü elnöke, *Schwab* főrabbi a legőszintébb barátsággal vonzódott az ifju kartárhoz. Vallásos és tudományos eszményeinek részesét ismerte fel benne, embert, a ki megérti, a ki lelkesedik az igazság önzéstelen kereséséért, a ki boldogságát leli a zsidó vallásos régiség rajongó szeretetében, az önczélul kitüzött «tanulás» önfeláldozó kultuszában, és kitér a hivalkodó tudakosság muló dicsősége elől. Az eszmények közössége hozta közel az ifju ember lelkét az aggastyán szeretetéhez.

Midőn Schwab élete végső pillanatának közelségét érzé, fiatal kollégáját ágya mellé hította és bucsucsókot nyomott ajkaira. Ezt nevezi Brill a maga halálos ágyán a legnagyobb kitüntetésnek, mely életben érte.

Nem fogok szólni azon bokros tevékenységről, melyet egy félszázadon át hivatalos kötelességei körében kifejtett; azon lelkiismeretességről, melylyel e *הוראה* sokszor bonyolódott, kuszált igényeinek eleget tett; nem szólok kongresszusi működéséről, nem arról, hogy a pesti talmudtóra, majd a rabbiszeminárium oktatásában mily buzgalommal szolgált éveken át. Bármennyi babérkoszorura rászolgált e körökben, az ő lelkének igazi színtere az ő tanuló szobája volt, a hol környezve dugzagdag könyvtárától (melynek mását agyvelejében őrzé) és kedves embereinek (Schwab, Sachs Michael, Oppenheim Dávid) arczképeitől, valódi virtuóza volt a tudós bölcse-segnek, a nyilvánosság jellemes kerülésének.

De hát talán elzárkózott klastrom-barát volt, rmete, ki czellájában a külső világ áramlataitól ridegen elszigetelve tengődött és kinek a való élet irányában csak egy szava volt, hogy: *apage Satanas?* Vagy talán durczás emberkerülő, ki mogorva önzéssel beéri önön-magával, gyanakvó pesszimizmussal lenézi embertársait, visszautasít társaságot, barátságot, örömet?

A világért sem! Ez az elszigeteltnek vélt ember napjait és éjjeleit azzal töltötte, hogy az emberi szellem nagy tényeit a multban és jelenben tanulmányozza; határt és korlátot nem ismerő tudásvágya elmerengett a zsidó vallásos irodalom klasszikus művein tul a világ-irodalom filozófiai és költészeti remekművein, lelkében a talmuddal Kant és Savigny váltakoztak; élvezte Goethét és értette Shakspeart; ajkairól édesen mézesen folyt a beszéd, ha mindezekről szólhatott azoknak, kik előtt tárva volt tanuló szobájának ajtaja.

Mert biz' jártak hozzá az emberek, kik okos, igaz szóra vágytak, kik egy nagy tudós és egy nagy jellem élvezését áhítozták. Akiknek az ily nagyság nem imponált, akik csak azokat ismerik el nagy férfiaknak, kiket az ujság, meg a kósza közvélemény hirdet ilyenekül, nem ismerték, nem tudták, mit művel az „*öreg Brill*“, a jellem és tudás mily kincsét, a *közhasznu* vallásos tevékenység mily munkását rejti a Király-utczai «patikárius ház» szegényes udvari szobáinak lakója.

Bizony keveset mondok, ha azt állítom, hogy a szegény szálláson évtizedeken át Pestnek egy zsidó *főiskolája* virágzott, bár a «nyilvánosság» nem igen vett tudomást róla. A hatvanas években — konkrét tény lebeg lelkem előtt — ha egy zsidó ifju feljött ide egyetemre és lelkének vágya a magasabb zsidó tanulmányok felé vonzotta őt, mert biz' a hatvanas években még ilyen is akadt, hová fordult „*tanulás*“ végett? «Az öreg Brillhez». Naponkint az ő szíve szerelmesének, a talmudnak szépségeit tárta fel a tudásravágyó ifjak előtt. Soha buzgóbb, odaadóbb, értelmesebb, alaposabb oktatást nem élveztek azok, kik valaha «siúr»-ja részesei lehetek. Csak tőle tudhatta meg az ember Isten igazában, miért nevezzük a talmud korszakának tudósait „*bölcsesemk*“-nek. Mert az ő magyarázása szentséggé avatta a hallgatók lelkében ezt az irodalmat, melylyel sok divatos bölcs előkelő fitymálással végez, vagy melyet szerencsésebb esetben — csak legmellékesebb, könnyen

hozzáférhető oldalairól közelítenek meg. Brill legmélyére hatolt a tengernek és becses gyöngyöt hozott fel a fenékről, nem cserepet. És mily sokoldalú, mily sokféle irányító és ébresztő volt e tanítás módszere! Egy-egy mondás ötletéből mozgósítani szokta könyvtárának gazdagságát, rejtett zugokba kalauzolt azon töménytelen jegyzetek nyomán, melyeket végnélküli tudással összehalmozott és melyekkel könyveit szegélyezte, e munkával könyveinek példányaiban az utókor számára is monumentális kincsbányát hagyván.

Gazdája volt ő ezen nagy ősi irodalomnak és aranszájú tolmácsa. De bőkezű, nagylelkű sáfára is. Mert mindenét oda nyújtá tanítványainak és barátainak, kik tanítványok módjára ellátogattak hozzá, hogy tőle tanuljanak, rajta épüljenek. Cserben ő nem hagyott senkit sem. Ha a talmud vagy a vele kapcsolatos irodalom valamely makacsul félreeső helyére sok keresésre sem akadtál és már letettél a reményről, hogy kutatásoddal a magad becsületéből célhoz érsz, egyszerűen csak bekopogtathattál az öreg urhoz; egy mondásra szónika eléd rakott tudományos értekezéssel felérő apparátust, többet, mintsem kerestél; megmutatta neked a dolog minden ágát-bogát. S aztán szivarral kínált (vendégszerető volt az öreg ur) és visszarakván a nagy foliansokat rendes helyükre, szellemes beszédet folytatott veled a zsidó- meg egyéb irodalom ezerféle dolgairól. Ha ilyenkor hátad mögött volt a kilincs, csak egyet mondhattál: Ennyit már rég nem tanultam!

E nagy szolgálatért, melyet ő a zsidó «tanulás» ügyének tett, eszeágában sem volt bármi néven nevezendő elismerést várni, még ugynevezett «erkölcsit» sem. Még szólni sem igen szólhattak róla; legalább néki inyére nem c-elekszik az, ki dobra üti. Nem a «nyilvánosság» számára dolgozott, hanem a szó legigazibb értelmében *לשם שמים*. Ennyiből állott az az *elzárkózás*, melyet azok regéltek róla, kik az ujságokban meg a forumon való sűrű előfordulás mértéke szerint ítélnék az emberekről. Ha ugyan valaki, ugy Brill vehette szájára Jezsájás (55) szavait: «Mindnyájan, kik szomjuhoztok, jőjjetek e vizekre . . . jőjjetek, szerezzetek pénz nélkül és bér nélkül bort és tejet!»

Ez volt «az ő élete és napjainak hosszúsága». A zsidó vallás emlékeinek rajongó szeretete, tudásának nagyhatású közlése, ez volt az ő életének tartalma, célja. Akinek ennél egyéb célja nincsen, az okvetlen összeforr és azonosul az igazság feltétlen keresésével.

Nem volt tendenciája; nem tartozott „*párt*“-hoz. Amit igaznak ismert, az volt hitvallása. Nem helyezkedett mesterséges „*álláspontok*“-ra, melyektől lelkülete idegenkedett, melyek nem igaz kifejezői annak, ami egy igaz egyéniség lelkében él. Azokat a nagyhangú, bár rendszerint ürességtől kongó «álláspontokat» vonzó gunynyal, szellemes példázatokkal szokta ostorozni barátságos beszélgetései között. Azt szokta mondani, hogy ő «közön-séges zsidó», nem tudja, mely párthoz tartozik; nem is kutatja. Nem oly „*okos*“, hogy tehetné. Nyakra-főre nem

szokott helyeselni. Vizsgált, kutatott és az igazság mértékére huzta a dolgokat.

Nem ebből az anyagból gyurják a pártembereket.

* * *

Egyformán töltötte el életét. Változatosságot csakis tudományos érdeklődésének végtelen sokfélesége kölcsönzött napjainak. Örömben, búban a foliánsokat bujta és magyarázta, barátait tanította. Ez volt életének boldogsága. «Tanulni», tanítani. Még utolsó betegségében is, bölcseséggel tartotta látogatóit. Végső elgyengülésének napjaiban is, midőn már a halál árnyéka lebegett betegsége fölött תורה-ről beszélt barátainak. Talán legtalálóbbról jellemképét azon mondásokból alkothatnók össze, melyeket egyes barátai egyenkint legutószor hallottak tőle e nehéz napokban. E sorok szerzője e jellemképhez egy magasztos vonással járulhat, melyet egyik magyar zsidó írónk közöl, ki Brill legintimebb köréhez tartozott. E hó 4-én beszélt vele ez életben legutólszor. Szoruló kebelrel ültünk ágya mellett. Le kellett tenni minden reményről. Még a legvérmesebb bizalom sem láthatott a betegágyban fekvő emberben egyebet, mint haldoklót. S ez alkalommal a nagy beteg ember testi gyengeségével daczoló eszmecserét folytatva, a talmud itt következő mondásának bölcseségét magasztalta. Ez volt az utolsó idézet, melyet a mozzanat közlője a kegyelettel tisztelt jó agastyán szájából ez életben hallott: לעולם ילמוד אדם תורה במקום שלבו הפין שנאמר כי אם בתורת ה' הפצו אמר רבה בתחילה נקראת על שמו של הקב"ה ולבסוף נקראת על שמו שנאמר ובתורתו יהנה יומם וליילה.

«Az ember csak úgy sajátítja el igazán a tórát, ha lelkének kedve telik benne. «Csakis az Isten tórájában van az ő gyönyörűsége és tórájáról elmélkedik éjjel-nappal» így szól a zsoltár. Eleinte az «Isten tórájának» nevezi; ha az ember gyönyörűségét leli benne, olyanná válik, mintha a maga számára, a maga nevére szerezte volna meg. Ekkor már a «maga tórájá»-nak nevezi. . . . Azonosul vele . . . Lelkének lelkét, életének valóságát alkotja» . . . Mintha a kedves öreg a maga életrajzát tükrözte volna a talmud e mondásában! Az Isten tórájában találta gyönyörűségét; éjjel-nappal rajta csüngött. E szeretet az isteni kincset az övévé tette, elidegeníthetetlen, tőle el nem választható tulajdonává. Ez alkotta meg jellemét, lelkének harmóniáját.

Igenis, lelkének harmóniáját. Nem hiába ismétlem e szót. Koporsója fölött tudós férfiak ékesszólóan méltatták Brill kitünőségét és érdemét. Velük nem szállhatnak versenyre e sorok, melyek sem a tudomány, sem az ékesszólás forrásából nem fakadtak.

De ha szabad egy toldással járulnunk azokhoz, a mi igazat és szépet a ravatal fölött hallottunk róla, a következő megjegyzést nem kívánom elhallgatni.

Azt szokták ugyanis emlegetni, hogy Brill, meg az ő csapásán induló emberek a régi zsidó tudományt szépen tudták „összeegyeztetni“ az újabb kor igényeivel.

Hadd merjük állítani, hogy ily jellemzés nem talál ép oly férfiakra, a milyeneknek dicséretére alkalmazni sze-

retik. Az igazságot kereső, csak néki hódoló vallásos férfiú ily *egyeztetésre*, ily *kibékítésre* nem szorul.

Lelkében nem küzködik az igazságok két harczoló rendje, a melyeket okossággal kibékítenie kellene. Az igazság az ő lelkének egységes, harmonikus valója.

Lelke nem két pitvarban honol. Nem áll össze két elemből: a régi kor hagyományából és a modern kor szak igényeiből.

A mivel fejlődő tudása, bővülő belátása, gazdagodó lelki élete hitének, jellemének alakításához hozzájárul, nem differenciálja, hanem *egészsé* domborítja lelkének tartalmát. Szerves egységet alkot, nem dualizmust, melynek kötekedő elemeit az alkalomszerű okosság tartja féken.

E gondolattal bucsuzunk a megdicsőült nagy rabbi ravatalától.

Sirját azoknak könyei áztatják, kiket nagy egyéniségének hatásával boldogított.

Legyen áldás az ő emlékezetén!

Keleti I.

A temetés.

Már jóval a kitűzött óra előtt zsufozásig telt meg a nagy udvar, melynek ablakait is mind a résztvevő szomszédok és ismerősök vették igénybe. Derült tavaszi napsugár tüzött le az égről, midőn egymásután jelentek meg a hitközség honorácziói, a hitközség előjárósága, Kohner Zsigmond elnökkel élén, a Chevra kadisa előjárósága Reusz Károlylyal élén, a budai, ó-budai, újpesti hitközségek küldöttségei, Radocza János, a kerület orszgy. képviselője stb. az udvar közepén felállított ravatalhoz. A koporsó előtt a Rombach-utczai templom énekkara vonult fel, élén Bachmann Jakab főkántorral, aki művésze minden virtuozitásával, hangulata mélységével énekelte a «Jósév beszésszer» kezdetű zsoltárt és a Menucho nechóno alkalmi éneket, míg végül a sűrű tömegben keresztül vergődve a szószékre léphetett dr. Kohn Sámuel rabbi is. Remegő és a megilletődéstől csaknem fuldokló hangon kezdé gyászbeszédét, melyet a mély érzés még hatásosabbá tett.

Beszédének gondolatmenetét a következőkben közöljük:

על זה נאה לבכות על זה נאה לספור מלכים מתים ומנחים
כתריהם לבניהם עשירים מתים ומנחים עשרם לבניהם שמואל הקטן
מה ונטל כל המדות שבעולם והלך לו.

«Ezt való megsiratni, e fölött való gyászolni! Királyok meghalnak és koronáikat gyermekeikre hagyják, gazdagok meghalnak, vagyonukat gyermekeikre örököltik, Sámuel hakátán meghalt és a világ minden kincset magával vitte», Sámuel Löw meghalt és a világ minden igaz kincset elvitte tőlünk. Itt élt közöttünk, itt járt közöttünk, 50 évnél tovább szolgálta a község legszen-
tebb érdekeit és sejtí, érzi az egész község, érzi a hazai zsidóság tulnyomó része, mennyire igaz: על זה נאה לבכות.

Pedig igazában csak kevesen tudják, mily kincset birtunk és vesztettünk benne, mert ő kincseit nem mutogatta, velük nem kérkedett és nem használta fel arra, hogy értéktelen pénzdarabokat bearanyozzon és valódiaknak adja ki; de én, kinek a szerencse jutott, hogy 31 évig állhattam előtte לפני רבו és velem azok, kik tanítványai voltak és azok a kevesek, kiket barátságára méltatott és betekintést engedett szive és